

ACADEMIA ROMÂNĂ, INSTITUTUL DE CERCETĂRI JURIDICE
CENTRUL DE STUDII DE DREPT EUROPEAN

Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, București, România

Tel: (004)021- 318.81.30; fax: (004)021- 318.24.53; mihai.sandor@cidsa.ro, www.cidsa.ro

Working Paper CSDE 2010-2011
Centrul de Studii de Drept European (CSDE)
Center for European Legal Studies (CELS)

*Către sursa principiilor generale ale dreptului: de la Codul
Regatului Sardiniei din 1837 la Tratatul de la Lisabona din
2007*

Alessandro IANNIELLO-SALICETI

Către sursa principiilor generale ale dreptului: de la Codul Regatului Sardiniei din 1837 la Tratatul de la Lisabona din 2007

Alessandro IANNIELLO-SALICETI*

Abstract

The article gives a detailed account of the historical evolution of the concept of "general principles of law" from the Civil Code of the Kingdom of Sardinia until the current provisions both of the Treaty on the EU and of the Treaty on the Functioning of the EU.

Keywords: *general principles of law; Law of Nature; common constitutional traditions of EU Member States; Civil code; ABGB; Allgemeines Landrecht; fundamental rights; International Court of Justice.*

1. Introducere. Limitele prezentului studiu

Studiul de față cercetează exclusiv istoria conceptului de „principii generale”. În scopul explicării dispozițiilor Tratatului de la Lisabona care conțin această expresie, dar care totuși nu-i oferă o definiție exhaustivă, prezentul studiu ajunge la rădăcinile istorice ale termenului.

„Principiile” și „principiul”, fără niciun adjectiv, sunt menționate de 90 de ori în contexte din cele mai diverse în versiunea lingvistică română a Tratatului privind Uniunea Europeană (denumit în continuare „TUE”) și a Tratatului privind funcționarea Uniunii Europene („TFUE”). Dacă art. 5 TUE reamintește principiile subsidiarității și proporționalității, materiile în care cuvântul „principiu” este utilizat în cuprinsul Tratatului de la Lisabona sunt din cele mai diverse: în plus, la această listă de „principii” fără vreun atribut se adaugă „principiile de bază”, conform art. 19 TFUE (în ceea ce privește nediscriminarea), sau „principiile uniforme” ale art. 207 alin. (1) TFUE (în domeniul politicii comerciale comune), fără a menționa împărțirea între „principii” și „drepturi” din Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene¹. Anticipând concluziile prezentului studiu, trebuie constatat că nu este posibil să se dea un sens univoc cuvântului „principiu” în diversele dispoziții ale Tratatului de la Lisabona² care cuprind această expresie și nici ca acesta să fie clasificat ca echivalent unei norme de acțiune sau unui criteriu exegetic, ori ca parametru general sau sursă de inspirație pentru alte norme pe care

* Alessandro Ianniello Saliceti este în prezent administrator principal la Comisia Europeană, Uniunea Europeană, Bruxelles. De asemenea, este Fellow al Școlii de Studii Avansate „Sant’Anna” a Universității din Pisa (Italia). A fost Visiting Fellow și EU Fellow la Robert Schuman Centre for Advanced Studies în cadrul European University Institute, Florența (Italia), din 2007 până în 2009. Orice opinii exprimate în prezentul comentariu sunt doar ale autorului și nu reflectă poziția oficială a Comisiei Europene.

¹ A. J. Menéndez, *Some Elements of a Theory of European Fundamental Rights*, în A. J. Menéndez și E. O. Eriksen (ed.), *Arguing Fundamental Rights*, Dordrecht, 2006, p. 175.

² A. Von Bogdandy, *Founding Principles of EU Law*, *European Law Journal*, 2010, vol. 16, 2, p. 105 și urm..

un particular le-ar putea invoca în fața unui judecător³. Dincolo de eforturile remarcabile și complementare ale lui Takis Tridimas și ale lui Xavier Groussot, împreună cu cele depuse de Virginie Holderbach-Martin, încă nu poate fi identificată o teorie uniformă a tuturor principiilor generale de drept în contextul UE. Primul dintre acești trei autori a realizat o analiză punctuală a hotărârilor Curții de Justiție a CE/UE, elaborând un inventar al anumitor „principii”, scrise și nescrise, susținut de o analiză a fiecărei hotărâri. Al doilea autor propune o abordare sistematică a „principiilor”, în funcție de geneza acestora în interiorul ordinii UE (principii de drept administrativ, principii privind dreptul la un proces echitabil și drepturile apărării, principii referitoare la alte drepturi fundamentale). Al treilea autor se concentrează asupra acelor principii care privesc comunitatea de drept și, mai ales, dreptul la apărare și alte garanții procedurale. În efortul de a crea categorii de „principii” în cadrul unui sistem unitar și coerent, remarcăm, de asemenea, că termenul „principiu” este folosit uneori ca sinonim pentru „normă de bază” și, uneori, ca „element al unei teorii generale” într-o listă de definiții demne de o „*Allgemeine Rechtslehre*”, care vizează mai degrabă să elaboreze categorii juridice (obligația de solitudine, încrederea legitimă, transparența actelor instituțiilor, obligația de loialitate a funcționarului față de superiorii săi, retragerea ulterioară a actului administrativ afectat de un viciu, principiul contradictorialității procesului dintre două părți) unde „fundamentele dreptului”, „normele-ghid” și „normele de interpretare a altor norme” se încrucișează și se amestecă. Uneori este dificil să se găsească în doctrină o diferență între „principiu”, „norme care stau la baza altor norme viitoare” și „dispoziții constrângătoare și de aplicare directă care conțin un principiu”. Deseori „containerul” (dispoziția din lege, textul unui punct al hotărârii unei instanțe) este considerat identic cu „conținutul” său (norma, interdicția, ordinul) sau cu sursa sa (regula generală). Studiul de față cercetează, de asemenea, aportul „dreptului natural” (de unde, de exemplu, derivă principiul egalității și cel al nediscriminării) ca sursă a unor categorii universale ale justiției ce decurg din *ius*, care sunt valabile în fiecare ordine juridică și în fiecare epocă și care se opun punerii în aplicare a *lex scripta* în măsura în care aceasta din urmă, din cauza derapajelor istoriei, a devenit „nedreptatea legală” în mâinile unei puteri politice fără scrupule.

2. Principiile generale ca „norme cadru” și „dispoziții de bază”

Expresia „principiu general” este utilizată uneori ca sinonim pentru „normă cadru” sau „dispoziții de bază”. Cu această valoare semantică, ea se regăsește în câteva dispoziții ale Tratatului de la Lisabona. Acesta este cazul dispozițiilor cuprinse la art. 15 alin. (3) (în privința accesului la documente) și la art. 291 alin. (3) TFUE (cu privire la mecanismele de control asupra competențelor de executare ale Comisiei). Este vorba de „norme de integrare”⁴ care stau la baza dispozițiilor dreptului Comunităților Europene și al Uniunii Europene și care trebuie deduse din ordinea juridică a UE printr-un proces deductiv (și nu de abstractizare, care

³ R. Alexy, *Theorie der Grundrechte*, Frankfurt, 2006, p. 75 și urm. A se vedea și X. Groussot, *Creation, development and impact of the general principles of community law: towards a jus commune europaeum?*, Lund, 2005. T. Tridimas, *General Principles of EU Law*, New York, 2007. U. Bernitz, J. Nergelius, C. Cardner, X. Groussot, *General principles of EC law in a process of development*, Alpen aan Rijn, 2008. V. Holderbach-Martin, *Les principes généraux non-écrits du droit communautaire*, Lille, nedatat (2001).

⁴ A. Trabucchi, *Regole di diritto e principii generali del diritto nell'ordinamento comunitario*, Riv. di diritto civile, 1991, I, p. 511.

ar fi un proces pur arbitrar). În prezent, un instrument care facilitează cercetarea deductivă a „normelor-ghid” din cadrul unui act al UE este oferit de Carta drepturilor fundamentale a UE. Cu atât mai mult, rolul de facilitare al cartei în exegeza unui text de drept derivat al UE (regulament, directivă, decizie) este dat de inserarea unui „considerent” în preambulul textului, reafirmând respectarea principiilor cuprinse în Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene⁵. Printre aceste drepturi fundamentale, făcute vizibile de normele-principii, primul articol al cartei recunoaște „respectarea demnității umane”⁶, care este o normă fundamentală (*Grundnorm*) a cartei și fundamentul altor norme în sistemul drepturilor fundamentale ale UE.

Curtea Constituțională italiană a dat o definiție celebră „principiilor generale ale dreptului”, în sensul de „norme-ghid”, acestea fiind „directive generale care își au izvorul în dreptul pozitiv în vigoare și care sunt coerente în raport cu spiritul întregului sistem juridic al unei țări”⁷. În această perspectivă, coerența și dreptul în vigoare sunt în armonie cu „spiritul” unei ordini juridice determinate.

În acest sens, juristul și filosoful italian Norberto Bobbio propune o clasificare a normelor-ghid⁸:

- 1) acestea sunt norme mai generale care reglementează o ramură de drept (principii generale de drept) sau întregul drept (principii generale ale dreptului);
- 2) ele sunt norme *indirecte*, în sensul că trebuie să se refere la dispoziții preexistente ale unei legi scrise.
- 3) ele sunt nedefinite, în sensul că sunt susceptibile să fie aplicate unui număr nedeterminat de cazuri în interiorul unei ramuri de drept determinate.

În dreptul derivat al UE există adesea dispoziții scrise calificate drept „principii generale”. Acestea nu sunt nedeterminate. Totuși ele au forma și conținutul unor „norme-ghid”, ca, de exemplu, într-o directivă-cadru, precum Directiva nr. 89/391/CEE a Consiliului din 12 iunie 1989, care stabilește dispozițiile de bază în domeniul securității și sănătății lucrătorilor⁹. Ulterior, această directivă-cadru a inspirat alte directive, precum Directiva nr. 93/104/CE, Directiva nr. 2000/34/CE și Directiva nr. 2003/88/CE. Un exemplu ce arată că expresia „principii generale” indică în realitate dispoziții de bază se regăsește în Regulamentul

⁵ Hotărârile Curții de Justiție citate în prezenta lucrare sunt indicate după versiunea oficială franceză. Un exemplu recent este hotărârea Curții de Justiție a UE din 5 octombrie 2010, C-400/10 PPU (procedură de urgență), *J. McB./L. E.* (nepublicată încă în Rep.), în care Curtea reamintește textul considerentului unui regulament CE, formulat, în ceea ce privește drepturile fundamentale ale copilului, după cum urmează: „Prezentul regulament recunoaște drepturile fundamentale și respectă principiile consacrate de Carta drepturilor fundamentale ale Uniunii Europene [denumită în continuare „carta”]. În special, prezentul regulament se asigură că sunt respectate drepturile fundamentale ale copilului în conformitate cu articolul 24 din cartă.” Comisia Europeană desfășoară o analiză de „conformitate cu cartă”, astfel încât propunerile legislative sau actele de reglementare care prezintă o legătură specifică cu drepturile fundamentale vor face obiectul unei declarații oficiale de compatibilitate cu cartă. A se vedea Comunicarea președintelui Comisiei, Prodi, și a comisarului Vitorino, SEC (2001) 380/2 din 13 martie 2001.

⁶ K. Seelmann, *Rechtsphilosophie*, München, 2004, în special p. 212-228. D. Beyleveld și R. Brownsword, *Human Dignity in Bioethics and Biolaw*, Oxford, 2001. E. Ceccherini, *La tutela della dignità dell'Uomo*, Napoli, 2008.

⁷ Curtea Constituțională italiană, hotărârea din 22 decembrie 1961, n. 68, *Giur. Costit.*, VI, 1961, p. 1271.

⁸ N. Bobbio, *Principi generali di diritto*, în *Novissimo Digesto Italiano*, 1966, XIII, p. 887 și urm..

⁹ JO L 183, 1989, p. 1 (versiunea franceză).

nr. 178/2002/CE al Parlamentului European și al Consiliului din 28 ianuarie 2002 de stabilire a principiile generale și a cerințelor generale ale legislației alimentare. Un alt exemplu de „norme de bază” denumite „principii generale” este Decizia nr. 2010/620/UE de stabilire a principiilor generale de participare a Regatului Maroc la programele Uniunii¹⁰. În plus, în cadrul unui viitor „drept european al contractelor”, trebuie reamintită propunerea de a crea „principii comune” (conform cărții verzi a Comisiei Europene din 1 iunie 2010, documentul COM 2010/348).

3. Geneza conceptului „principii ale dreptului” într-un cod „general”

Cuvântul „principiu” nu corespunde termenului „principium” din dreptul roman¹¹, unde acesta este utilizat doar ca echivalent pentru „începutul unui fapt sau al unui act”, de exemplu, în expresia *principium possessionis* (momentul în care a început posesia unui lucru). În epoca modernă, expresia „principiile dreptului” apare pentru prima dată, dar cu un sens specific, în Codul civil general din 1811 al Imperiului austriac, citat deseori prin acronimul german *ABGB* (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erdländer der österreichischen Monarchie*). Acolo se face referire la „principii” ca principii ale dreptului natural, acestea fiind citate în par. 7 ca „die natürlichen Rechtsgrundsätze”:

„Läßt sich ein Rechtsfall weder aus den Worten, noch aus dem natürlichen Sinne eines Gesetzes entscheiden, so muß auf ähnliche, in den Gesetzen bestimmt entschiedene Fälle, und auf die Gründe anderer damit verwandten Gesetze Rücksicht genommen werden. Bleibt der Rechtsfall noch zweifelhaft; so muß solcher mit Hinsicht auf die sorgfältig gesammelten und reiflich erwogenen Umstände nach den natürlichen Rechtsgrundsätzen entschieden werden”¹².

Franz von Zeiller este juristul care coordonează la Viena lucrările de redactare a *ABGB* și care explică într-un voluminos „Kommentar”¹³ semnificația termenilor utilizați. Astfel, el se referă la „principiile de bază ale dreptului” ca la una din sursele de interpretare a dreptului, care urmează ca importanță Legii adoptate prin voința Regelui. Importanța acestor „principii de bază ale dreptului” de origine „naturală” (*natürlich*) derivă, după von Zeiller, din filosofia dreptului și din dreptul natural sau „codul Rațiunii”, care trebuie să-l asiste pe judecător numai dacă interpretarea textului legii scrise îi rămâne obscură. În Franța, singura voce care s-a ridicat în favoarea unei reveniri la legea naturală în activitatea judecătorului „în lipsa unei legi precise” se regăsește la art. 11 din proiectul de Carte preliminară al lui Portalis, dar a fost eliminată în versiunea finală a Codului Napoleon.

¹⁰ Decizia Consiliului din 7 octombrie 2010 privind semnarea unui protocol la Acordul euro-mediteranean de instituire a unei asocieri între Comunitățile Europene și statele membre ale acestora, pe de o parte, și Regatul Maroc, pe de altă parte, referitor la un acord-cadru între Uniunea Europeană și Regatul Maroc privind principiile generale de participare a Regatului Maroc la programele Uniunii (JO, L 273, 19.10.2010, p. 1).

¹¹ Accademia dei Lincei, *I principii generali del diritto, Atti del Convegno 27-29 maggio 1991*, Roma, 1992.

¹² „În cazul în care o cauză nu poate fi judecată nici în baza cuvintelor, nici în baza sensului natural al legii, vor trebui avute în vedere cazurile similare care au fost judecate în baza legilor și fundamentelor altor legi. În cazul în care soluția cauzei rămâne totuși îndoielnică, judecătorul va trebui să judece în baza principiilor dreptului natural, luând în considerare toate circumstanțele cauzei, care vor fi cântărite în mod corespunzător”.

¹³ F. von Zeiller, *Kommentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erdländer der österreichischen Monarchie*, Viena-Trieste, 1813.

Totuși sfera cuvântului „general” în titlul ABGB (Cod civil „general”) este diferită de principiile „de bază” despre care von Zeiller a scris ulterior un comentariu aprofundat cu referire la sus-menționatul par. 7: adjectivul „*allgemeines*” în denumirea ABGB duce cu gândul la un ansamblu de reguli de aplicare *uniformă* pe teritoriul imperiului. Această teză este susținută de faptul că regăsim denumirea „general” deja în 1794, într-o compilație prusacă de texte legislative denumită *Allgemeines Landrecht*. În textul prusac din 1794, ca și în ABGB în 1811, cuvântul „general” se detașează în raport cu „particular”. În fapt, cartea din *Landrecht*¹⁴ (drept teritorial) conținea o culegere de dispoziții pe care Regele Prusiei le declarase ca fiind aplicabile în toate teritoriile aflate sub suveranitatea sa. În această aplicare a dreptului teritorial (*Landrecht*, deci „drept al țării”, de aplicare *ratione loci*) la toate „preussischen Staaten” consta caracterul său *general*, indiferent de categoria socială a populației care se găsea în „statele prusace”. Astfel, această culegere de texte juridice se naște în 1794 în opoziție față de drepturile *particulare* care erau în vigoare într-un anumit oraș sau într-o anumită regiune. În fapt, în perioada codificării, cuvântul „particular” evoca conceptul de „particularism”, atât în Franța, cât și în Imperiul habsburgic, cu referire la „particularitățile” sau privilegiile vechilor fiefuri, domenii senioriale, episcopii, ducate, comitate, acolo unde fiecare dintre aceste entități teritoriale își dezvoltase propriul „drept”, scris sau nescris. Codificarea¹⁵ este apoi reafirmată cu tărie de Napoleon, pentru a crea un drept *uniform* și, astfel, pentru a abroga toate aceste drepturi care până atunci fuseseră „particulare” unui teritoriu determinat sau unei categorii sociale determinate¹⁶.

4. Nașterea conceptului „principii generale de drept”

Codul civil al Regatului Sardiniei din 1837 a făcut o alegere hibridă: modelul său este mai ales Codul civil francez, dar partea introductivă pare a fi în mare parte inspirată din ABGB. Art. 14, art. 15 și art. 16 din Codul civil al Regatului Sardiniei¹⁷ (CCRS) par a fi o reproducere aproape literală a par. 6, 7 și 8 din ABGB, dar cu o diferență substanțială în privința *principiilor de drept*. În special, art. 15 din CCRS dispune următoarele:

„Qualora una controversia non si possa decidere né dalla parola, né dal senso naturale della legge, si avrà riguardo a casi consimili precisamente dalle leggi decise, ed ai fondamenti di

¹⁴ Primul său articol dispunea abrogarea în Regatul Prusiei a oricărei legi romane sau străine.

A. J. Mannkopff, *Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten in Verbindung mit den ergänzenden Verordnungen*, Berlin, 1838. Pentru o analiză într-o perspectivă istorică: G. Hugo, *Lehrbuch des Naturrechts, als einer Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts*, Berlin, 1819.

¹⁵ În scopul creării unei culegeri sistematice și organice de articole cuprinzând dispoziții cu forță obligatorie. Stilul de redactare al fiecărui articol este abstract și se aplică unui număr nedeterminat de cazuri. Natura sistematică, unitară, coerentă, organică a codului îi stabilește diferența esențială în raport cu „compilațiile”, care erau culegeri de legi și norme diverse, într-o ordine de expunere care nu era nici sistematică, nici organică. A se vedea R. Ferrante, *Dans l'ordre établi par le Code civil*, Milano 2002. A. J. Arnaud, *Les origines doctrinales du Code civil français*, Paris, 1969.

¹⁶ Perioada de codificare din Europa, de la începutul secolului al XIX-lea, se caracterizează prin marea dezbateră din jurul „Codului”, înțeles ca un ansamblu de dispoziții juridice ordonate după materie, într-o ordine sistematică, cu o numerotare crescătoare și exprimat prin reguli expuse într-o formă generală și abstractă (conform acestei tehnici de redactare, articolul din Cod începea adesea cu „oricine”. Fiind destinat să reglementeze relațiile contractuale dintre subiecți privați, acesta se naște în Franța ca un *Cod al cetățenilor* (civil, din latinul *civis*, cetățean). M. Long, J. C. Monnier, *Portalis. L'esprit de justice*, Paris, 1997.

¹⁷ *Codice civile per gli Stati di S. M. il Re di Sardegna*, Torino, 1837.

altre leggi analoghe. Rimanendo nondimeno il caso dubbio, dovrà decidersi secondo i principi generali del diritto, avuto riguardo a tutte le circostanze del caso”¹⁸.

Este interesant să se compare par. 7 din ABGB cu art. 15 din Codul civil al Regatului Sardiniei (CCRS):

ABGB	CCRS
Criteriul de interpretare al sensului cuvintelor	identic
Criteriul de interpretare al sensului natural al legii	identic
Criteriul cazurilor similare deja judecate	identic
Criteriul analogiei legii	identic
Criteriul recursului la principiile dreptului natural	NU, principii generale ale dreptului
Considerarea tuturor circumstanțelor cazului	identic
Cântărire atentă	NU

Aparent, principiile de drept (natural, după ABGB) au o funcție reziduală, aceea de a atenua deficiențele altor criterii de interpretare și de aplicare a legii de către judecător. O altă diferență este că CCRS se mulțumește cu o analiză a contextului (circumstanțele cauzei), în timp ce ABGB impune o condiție suplimentară, prin care solicită o „reflecție atentă” înaintea deciziei judecătorului.

În baza unei examinări comparate a par. 7 ABGB și a art. 15 CCRS, rolul pare a fi limitat și circumscris unei aplicări reziduale, deci doar eventuale, a principiilor de drept (generale sau de drept natural), care este determinat de faptul că judecătorul trebuie înainte de toate să se bazeze pe alte criterii de interpretare logică și prin analogie. Principiile generale ale dreptului conform Codului civil (ABGB sau CCRS) au valoare de instrument de interpretare și rămân astfel într-un domeniu de aplicare limitat doar la cazurile în care judecătorul nu a putut găsi o soluție unui caz ambiguu.

În prezent, Tratatul de la Lisabona nu stabilește reguli de interpretare. Într-un asemenea context, Curtea de Justiție a UE rămâne liberă să stabilească ea însăși criteriile după care interpretează dreptul UE (art. 267 TFUE). Cu toate acestea, problema rămâne aceeași într-un cod civil care face trimitere la interpretarea dată de „principiile de drept” ca și în Tratatul de la Lisabona: niciunul dintre acestea nu oferă criterii pentru determinarea precisă a principiilor generale ale dreptului care, în art. 6 TUE, sunt susceptibile de o interpretare evolutivă în baza „tradițiilor constituționale comune” și a Convenției europene din 1950 pentru apărarea drepturilor omului.

¹⁸ „În cazul în care un litigiu nu poate fi soluționat nici în baza cuvintelor, nici în baza sensului natural al legii, vor trebui luate în considerare alte cazuri similare care au făcut obiectul unei decizii a judecătorului, precum și fundamentele altor legi analoge. Dacă totuși cazul rămâne îndoielnic, acesta va trebui judecat în baza principiilor generale ale dreptului, având în vedere toate circumstanțele cazului respectiv”.

5. Funcția principiilor generale de drept în codurile civile

Conceptul „principii generale ale dreptului natural” din par. 7 ABGB, care se aplică chiar și în prezent în Austria, a dat naștere unor interpretări divergente în doctrina europeană. Cele două poziții principale sunt reprezentate de Basevi și von Zeiller. În raport cu definiția citată anterior a lui von Zeiller, care se referă pe scurt la dreptul natural, poziția lui G. Basevi este diferită: el face o analiză logică a expresiei „die natürlichen Rechtsgrundsätze” pentru a concluziona că, în realitate, nu este vorba de un „drept natural” sau *jus naturale* predicat în secolele XVII-lea și XVIII-lea, ci doar de datele fundamentale naturale ale dreptului. În fapt, este adevărat că primul criteriu de interpretare conform par. 7 ABGB este „criteriul de interpretare al sensului *natural* al legii”. Sensul „natural” nu semnifică în mod necesar sensul dat de Grotius sau Pufendorff anumitor reguli universale ale dreptului, ci, mai banal, sensul pe care un cuvânt îl are *in rerum natura*: de exemplu, dacă o dispoziție de drept se referă la persoane, sensul „natural” al dispoziției nu se referă la animale. Astfel, dacă o lege se referă la străini, „în mod natural” nu se va aplica cetățenilor unui stat care legiferează într-o manieră determinată (impozite, sejur, serviciu militar etc.). Pe aceste premise, Basevi încearcă să dea o interpretare nouă expresiei „die natürlichen Rechtsgrundsätze”, concluzionând¹⁹ că este vorba de principiile fundamentale ale dreptului care rezultă din reflecția judecătorului asupra sensului „natural” al conceptului, al originii, al scopului legilor.

Pentru a încheie dezbaterea asupra principiilor dreptului natural, care de fapt are doar o valoare istorică, Joseph Weiler constată că „în prezent foarte puțini juriști și practic nicio curte constituțională nu face apel la Legea Naturii, deoarece autoritatea constituțiilor se bazează pe dreptul scris”²⁰.

De altfel, doctrina de drept privat comparat s-a aplecat asupra conținutului art. 15 din Codul Regatului Sardiniei, care a fost ulterior reluat, în substanța sa, de art. 3 al doilea alineat din primul Cod civil²¹ al Regatului Italiei din 1865 (care reafirmă valoarea reziduală a „principiilor generale ale dreptului” ca ultim instrument de exegeză oferit judecătorului), precum și de un număr impresionat de texte legislative pe care profesorul Cheng Bin²² le-a inventariat cu răbdare, începând din America de Sud²³ și ajungând până la Republica China²⁴ și la *Corpus Juris Canonici*²⁵. Toate aceste texte inserează clauza art. 15 din Codul Regatului Sardiniei privind recursul la „principiile generale ale dreptului” în cazul în care alte criterii de interpretare nu ajută judecătorul să decidă cauza aflată în fața sa.

¹⁹ G. Basevi, *Annotazioni pratiche al Codice civile austriaco*, Milano, 1859.

²⁰ J.H.H. Weiler, *Federalismo e costituzionalismo: il "Sonderweg" europeo*, G. Zagrebelsky (ed.), *Diritti e Costituzione nell'Unione europea*, Bari, 2003, p. 33.

²¹ F.S. Bianchi, *Principi generali sulle leggi*, Torino 1888.

²² B. Cheng, *General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals*, Londra 1953.

²³ Art. 7 C. civ. din Peru (1852), art. 16 C. civ. argentinian (1869), art. 20 C. civ. mexican (1884), art. 6 C. civ. spaniol (1888), art. 7 C. civ. din Brazilia (1888) și art. 4 C. civ. din Brazilia (1942).

²⁴ Art. 1 C. civ. al Republicii China (1929).

²⁵ Totuși canonul nr. 20 din *Corpus Juris Canonici* din 1917 prevede recursul la interpretare de către judecător în baza principiilor generale definite ca „*a generalibus juris principiis cum aequitate canonica servatis*”, unde *aequitas* intervine în ajutorul judecătorului pentru a identifica aceste principii generale.

În prezent, Codul civil italian în vigoare începând cu 1942 recunoaște la art. 12 (Dispoziții preliminare) funcția *reziduală* a principiilor generale, care devin astfel o resursă ultimă la care va trebui să facă recurs un judecător după epuizarea oricărui alt mijloc de exegeză, în ordinea următoare:

- interpretarea unei dispoziții scrise conform semnificației care apare în mod manifest din cuvintele legii, în lumina voinței legiuitorului (aceasta din urmă rezultă din lucrările pregătitoare);
- în absența unei dispoziții care să reglementeze în mod explicit cazul în curs, judecătorul va recurge la alte dispoziții privind cazuri sau materii similare cauzei respective (analogie);
- dacă cele două pasaje descrise mai sus nu-l conduc pe judecător la o soluție, acesta din urmă va trebui să decidă conform principiilor generale ale *ordinii juridice a statului* („i principi generali dell’ordinamento giuridico dello Stato”).

În lucrările pregătitoare ale Codului civil italian din 1865 se pot identifica elemente interesante: mai întâi, comisia legislativă a respins proiectul de text care limita „principiile generale” doar la „dreptul în vigoare”. În plus, cu privire la principiile generale, ministrul justiției a stăruit să explice că aceste principii trebuiau în mod necesar să includă „orientarea politică și legislativă a statului”, precum și „tradiția juridică” a acestuia (în legătură cu dreptul roman). Astfel, judecătorul va recurge la principiile generale numai după ce va încerca să decidă cazul în baza semnificației logice a legii care acoperă în mod explicit cauza (caz „decis de lege”) sau prin analogie. Cazul „decis de lege” nu este o invenție nouă în drept. În Evul Mediu, acesta se referea la orice litigiu a cărui soluție era explicit prevăzută de o lege scrisă. Într-o asemenea ipoteză, doctrina sau rațiunea nu puteau interveni pentru a oferi o soluție cercetând o *ratio naturalis*²⁶. După cum afirma Cicero în lucrarea sa „Despre legi”, dacă una este rațiunea umană, una trebuie să fie și rațiunea dreptului:

„Quibus ration a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est. Ergo et lex quae est recta ratio in iubendo, et vetando. Si lex, ius quoque. At omnibus ratio. Ius igitur datum est omnibus”.²⁷

Această *ratio* putea interveni în litigiile ce prezentau elemente noi și total neprevăzute în textele scrise ale legii²⁸, ori prin autoritatea (consolidată prin intermediul a două sau chiar trei hotărâri) a judecătorilor din jurisdicțiile superioare.²⁹ Odată cu instituirea primului Tribunal de Casație în Franța³⁰, în 1790, se prevedea că hotărârea trebuie să conțină textul legii sau legilor pe care se bazează aceasta, în caz contrar ea putând fi anulată de Tribunalul de Casație³¹. În fapt, art. 4 din Codul civil Napoleon impune judecătorului obligația de a judeca, sarcină de la care acesta nu se poate abține niciodată, sub sancțiunea de a fi urmărit „ca vinovat pentru

²⁶ V. Piano Mortari, *Argumentum ab auctoritate nel pensiero dei giuristi medioevali*, Riv. Scienze giur., 1954, p. 457 și urm..

²⁷ M.T. Cicero. *De Legibus*, I.12.

²⁸ A. Messineo, *I principi generali del diritto e l’ordine generale di giustizia*, La Civiltà cattolica, CXII, 1961, p. 19 și urm..

²⁹ G. Gorla, *Die Bedeutung der Präzedenzentscheidungen der Senate von Piemont und Savoyen in 18. Jahrhundert. Rechtsvergleichende Bemerkungen*, Jus Privatum Gentium, Festschrift für Max Rheinstein, Tübingen 1969, I, p. 103 și urm..

³⁰ Art. 17 al Decretului din 27 noiembrie-1 decembrie 1790.

³¹ T. Sauvel, *Histoire du jugement motivé*, Revue de droit public, 1951, p. 5 și urm..

denegare de dreptate”, chiar dacă art. 4 nu oferă criterii sau reguli de interpretare, nici trimiteri la principii, dar care la final deschide calea către o funcție creativă a jurisprudenței³² care se regăsește la art. 1 din Codul civil elvețian:

„Legea reglementează toate domeniile la care se raportează litera sau spiritul uneia dintre dispozițiile sale”.

În lipsa unei dispoziții legale aplicabile, judecătorul pronunță în baza dreptului cutumiar și, în lipsa unei cutume, conform regulilor pe care le-ar stabili dacă ar trebui să joace rolul de legiuitor. Această dispoziție care recunoaște o funcție creatoare judecătorului nu este un exemplu izolat, ea regăsindu-se la art. 10 din actualul Cod civil portughez.

În comparație cu Codul civil italian din 1865, se poate menționa că succesorul acestuia, art. 12 din Codul civil italian din 1942 (încă în vigoare în prezent) preferă să dea o definiție mai puțin nedeterminată a principiilor generale de drept, inserând „ordinea juridică a statului” în locul vagului „drept”. Ordinea juridică a statului semnifică în primul rând *ius in civitate positum*, adică dreptul scris al acestuia, în primul rând constituția sa.

6. „Principii generale de drept” și „principii generale ale dreptului”

Norberto Bobbio³³ s-a aplecat asupra analizei lexicale a termenului „principii generale ale dreptului” în comparație cu „principiile generale de drept”. Cei doi termeni nu sunt sinonimi. Un principiu „de drept” trăiește într-un context mai nedeterminat al *ius*, în timp ce principiile generale „ale dreptului” (cu articol hotărât) pot include *ius* și *lex*. Expresia „de drept” se regăsește la art. 38 din statutul (din 1920) al Curții Permanente de Justiție Internațională care insera, pe al treilea loc al izvoarelor de drept pe care le aplica Curtea internațională, „principiile generale de drept recunoscute de națiunile civilizate”. În afara aspectului, discutabil, al unei categorii de „națiuni civilizate” (care îndepărtează dintr-o dată dreptul altor națiuni așa-zise „necivilizate”), atenția cititorului poate fi atrasă de trimiterea la expresia „principii generale de drept” (și nu „ale dreptului”), ceea ce, din cauza nedeterminării sale, ridică probleme de exegeză. Aceași expresie se regăsește în prezent la art. 8 alin. (1) lit. c) din statutul (din 1945) al Curții Internaționale de Justiție³⁴. Anumiți autori au mărturisit că nu își dau seama dacă există o linie de demarcație între „principiile generale de drept” ale națiunilor civilizate și dreptul internațional cutumiar (care, de altfel, este la rândul său citat de art. 387 din statutul Curții internaționale printre izvoarele sale de interpretare)³⁵. Profesorul Cheng Bin a încercat să deducă din jurisprudența internațională (în special de natură arbitrală) mai multe asemenea „principii generale de drept”³⁶: integritatea teritorială a unui stat suveran, *pacta sunt*

³² G. Gorla, *I precedenti storici dell'articolo 12 disposizioni preliminari del codice civile del 1942 (un problema di diritto costituzionale?)*, Foro Italiano, 1969, partea V, p. 112 și urm..

³³ N. Bobbio, *Principi generali di diritto*, Novissimo Digesto Italiano, 1966, XIII, p. 887 și urm..

³⁴ R.B. Schlesinger, *Research on the General Principles of Law Recognized by Civilized Nations*, American Journal of International Law, LI, 1957, p. 734 și urm..

³⁵ B.H. Weston, R. Falk, H. Charlesworth, *International Law and World Order*, St. Paul, 2006.

³⁶ B. Cheng, *General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals*, Londra, 1953.

servanda, principiul egalității, buna-credință, repararea integrală a unui prejudiciu, răspunderea individuală, drepturile apărării (*audietur et altera pars*), *res iudicata*.

În dispozițiile Tratatului de la Lisabona, abordarea este diferită în ceea ce privește definirea „principiilor generale” care, contrar codurilor civile menționate mai sus și statutului Curții Internaționale de Justiție, nu sunt simple norme de interpretare a dreptului, întrucât art. 6 TUE le citează ca izvor de drepturi fundamentale, iar art. 340 TFUE le menționează ca norme pentru determinarea răspunderii extracontractuale. Este interesant de menționat faptul că cele două articole fac trimitere la principii *exogene*, deoarece art. 6 TUE se referă la izvoare juridice *externe* dreptului UE (tradițiile constituționale ale statelor și Convenția pentru apărarea drepturilor omului), în timp ce art. 340 TFUE citează principiile generale comune statelor membre, ele fiind, de asemenea, izvoare externe dreptului UE propriu-zis.

7. Importanța principiilor în tradițiile constituționale comune din UE

Art. 6 TUE (versiunea de la Lisabona din 2007) reafirmă o dispoziție introdusă prin Tratatul de la Maastricht din 1992, conform căreia Uniunea Europeană respectă drepturile fundamentale (ce rezultă din Convenția europeană din 1950, precum și din tradițiile constituționale comune³⁷ statelor membre). În plus, același articol adaugă că aceste drepturi fundamentale au valoare de „principii generale” ale dreptului UE.

Izvoarele acestor „principii generale” sunt deci indicate de sus-menționatul art. 6 TUE: primul izvor se referă la un catalog scris și fixat în articolele Convenției europene a drepturilor omului și protocoalele sale succesive. Al doilea izvor indicat de art. 6 TUE este mai puțin determinat, deoarece semnificația expresiei „tradiții constituționale comune” se întinde mult dincolo de un catalog scris de drepturi.

Codul civil și ABGB, precum și celelalte texte de dispoziții codificate ale dreptului civil, au o valoare inferioară din punct de vedere juridic celei a unei constituții naționale. Procesul care a condus în Italia, Germania, Franța și Spania la constituții „rigide” (în sensul că trebuie urmată o procedură destul de complexă pentru a modifica o dispoziție a textului constituției formale a statului) a pus „principiile de valoare constituțională” într-o poziție superioară în ierarhia izvoarelor de drept în raport cu dispozițiile Codului civil francez, ale ABGB austriac, ale Codului civil italian sau ale BGB german. Constituția statului conține „principii” care au funcția de norme-principii: acestea sunt normele fundamentale din care derivă în mod logic normele particulare care reglementează situațiile particulare³⁸ ale vieții sociale de fiecare zi în legăturile verticale (între stat și persoane) și orizontale (între diferite persoane). Astfel, „norma-principiu” nu conține întotdeauna un ordin sau o interdicție. De exemplu, o normă a constituției care prevede că orice cetățean are dreptul la muncă nu garantează în mod automat accesul la muncă, ci inspiră dispoziții particulare pe care legiuitorul le va pune în aplicare (în planurile de acțiune, în deciziile politice, ba chiar în legislația sectorială) fără a aduce atingere

³⁷ A. Ianniello Saliceti, *Il significato delle tradizioni costituzionali comuni nell'UE*, G. Rolla (ed.), *Il sistema di protezione dei diritti fondamentali nell'UE*, Milano, 2010.

³⁸ V. Crisafulli, *La costituzione e le sue disposizioni di principio*, Milano, 1952.

normei-principiu conform căreia statul trebuie să legifereze având întotdeauna obiectivul de a asigura accesul la muncă cetățenilor săi.

În plus, acestea pot fi norme de *autointegrare* sau norme de *heterointegrare*, primele găsiindu-și izvorul în interiorul unui sistem juridic determinat (de exemplu, principiile de drept căutate în interiorul ordinii juridice a Italiei), în timp ce celelalte fac trimitere la alte sisteme juridice: exact acesta este cazul art. 6 TUE, care face trimitere la dispoziții externe ordinii juridice a UE, „tradițiile constituționale comune”³⁹ statelor membre și dispozițiile Convenției europene pentru apărarea drepturilor omului din 1950, la care UE încă nu a aderat.

Conform doctrinei italiene, aceste „norme-principii” conțin un program și un plan de acțiune. Acestea contribuie la identificarea „principiilor generale” prin procesul logic⁴⁰ următor:

- principiile generale, dacă nu sunt indicate în mod explicit într-un catalog de dispoziții, trebuie făcute vizibile prin lectura dispozițiilor de rang juridic inferior (lege a parlamentului, decrete ale guvernului, norme de aplicare etc.);
- această lectură trebuie făcută în lumina normelor-principii înscrise în constituția statului;
- principiile generale devin vizibile printr-un proces deductiv, pornind de la mai multe dispoziții legislative. Aceste dispoziții legislative, dacă sunt numeroase, confirmă existența unui principiu general consolidat;
- principiile generale, chiar dacă nu sunt vizibile într-un catalog scris de dispoziții legislative, sunt preexistente dispozițiilor particulare.

De aici derivă funcția triplă a principiilor generale, și anume:

- 1) *funcția de integrare*: principiul general permite completarea unei dispoziții particulare în orice situație a vieții cotidiene, chiar dacă această situație nu este prevăzută în mod explicit de respectiva dispoziție particulară;
- 2) *funcția de interpretare*: principiul general devine un instrument de exegeză în mâinile judecătorului la aplicarea unei dispoziții particulare;
- 3) *funcția de programare*: principiul general încă nu a dat naștere unor dispoziții particulare, dar *in fieri* are potențialul de a inspira viitoare dispoziții ale legii și ale deciziei politice.

Constituțiile statelor și Carta drepturilor fundamentale a UE conțin deja o listă de principii generale în interiorul drepturilor fundamentale, aceste principii putând fi împărțite în două categorii:

- a) principii care au o *valoare absolută* care nu este susceptibilă de nicio limitare sau derogare, precum respectarea demnității umane, dreptul la viață etc.
- b) principii care au o *valoare relativă*, care sunt limitate de alte principii (libera circulație în interiorul unui teritoriu, limitată de motive imperative de ordin public, respectarea vieții private, limitată de motive justificate de ingerință a statului etc.).

³⁹ A. Ianniello Saliceti, *Constitution et primauté: un bilan jusqu'à l'arrêt Melki et Abdeli*, Revue de droit de l'Union européenne, 3/2010, p. 583 și urm..

⁴⁰ V. Crisafulli, *La costituzione*, cit. supra, p. 40.

Astfel, egalitatea de tratament în fața legii, statul de drept (conform căruia guvernul trebuie să acționeze cu respectarea legii) și interzicerea abuzului de drept, dreptul la rezistență (*das Widerstandrecht*) în fața unei puteri politice care încalcă drepturile fundamentale conțin principii generale care nu par a fi susceptibile la derogări de către legiuitor sau judecător.

8. Principiile generale ale dreptului UE, conform Curții de Justiție

Analizând hotărârile Curții de Justiție a UE în care a fost utilizată expresia „principii generale” cu referire la dreptul comunitar și, pentru cauzele introduse după 30 noiembrie 2009, la dreptul UE, pot fi observate mai multe tendințe:

a) Curtea aplică în mod explicit art. 6 TUE. Aceasta recunoaște existența unui principiu general al dreptului UE și găsește izvorul acestuia în „tradițiile constituționale comune” statelor membre sau în Convenția europeană din 1950 pentru apărarea drepturilor omului sau în aceste două izvoare citate și luate împreună⁴¹.

b) Curtea declară existența unui principiu general al dreptului UE, fără să-i definească în mod explicit izvorul. De exemplu, în recenta hotărâre *Gavieiro și Iglesias*⁴², Curtea a recunoscut principiile generale ale egalității de tratament și interzicerii discriminării în materia drepturilor sociale ale lucrătorilor. Curtea nu simte nevoia de a se referi la autoritatea izvoarelor externe citate la art. 6 TUE, deoarece, fără îndoială, consideră că aceste două principii generale sunt *endogene* dreptului UE, în sensul că sunt deja înscrise în dreptul primar (art. 18 și art. 19 TFUE) al UE, precum și în numeroase dispoziții de drept derivat (de exemplu, în art. 24 din Directiva nr. 2004/38/CE). Principiul nediscriminării este astfel citat de multe ori de către Curte cu ocazia numeroaselor sale hotărâri în materie, fără ca aceasta să simtă necesitatea de a se referi la autoritatea art. 14 din Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului. Astfel, Curtea și-a dezvoltat propria viziune asupra nediscriminării ca principiu general al dreptului UE:

- ca principiu general de egalitate;
- ca principiu al parității de tratament;
- ca principiu al nediscriminării.

Conform aceluiași principiu, este interzis să se trateze diferit situații comparabile și să se trateze la fel situații diferite, cu excepția cazului în care motive obiective justifică un asemenea tratament⁴³. O diferență de tratament, în orice caz, trebuie să fie proporțională scopului urmărit⁴⁴.

⁴¹ Recent, cu privire la principiul efectivității, Curtea de Justiție a făcut referire, în același timp, la Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului și la tradițiile constituționale comune, hotărârea din 22 decembrie 2010, *DEB*, C-279/09, pct. 29, nepublicată încă în Rep..

⁴² Curtea de Justiție a UE, hotărârea din 22 decembrie 2010, C-444/09 și C-459/09, *Gavieiro Gavieiro și Iglesias Torres*, nepublicată încă în Rep..

⁴³ Hotărârile din 20 septembrie 1988, *Spania/Consiliul* (203/86, Rep., p. 4563, pct. 25); din 17 iulie 1997, *SAM Schiffahrt și Stapf* (C-248/95 și C-249/95, Rep., p. I-4475, pct. 50); din 13 aprilie 2000, *Karlsson și alții* (C-292/97, Rep., p. I-2737, pct. 39); din 12 martie 2002, *Omega Air*, (C-27/00 și C-122/00, Rep., p. I-2569, pct. 79); din 9 septembrie 2003, *Milk Marque și National Farmers' Union* (C-137/00, Rep., p. I-7975, pct. 126); din 9 septembrie 2004, *Spania/Comisia* (C-304/01, Rep., p. I-7655, pct. 31), și din 14 decembrie 2004, *Swedish Match* (C-210/03, Rep., p. I-11891, pct. 70).

⁴⁴ Hotărârile Tribunalului din 23 martie 1994, *Huet/Cour des comptes* (T-8/93, Rep., p. II-103, pct. 45); privind „discriminarea pozitivă”, hotărârile din 6 iulie 2000, *Abrahamsson și Anderson* (C-407/98, Rep., p. I-5539, pct. 55), și din 30 septembrie 2004, *Briheche* (C-319/03, Rep., p. I-8807, pct. 31).

c) În alte cazuri, Curtea de Justiție a UE combină „principiile generale” și „principiile” dreptului UE. Dacă primele, de fapt, nu sunt decât „drepturile fundamentale” indicate la art. 6 TUE, Curtea împinge definiția „generală” pentru a o întinde asupra unor principii care sunt, în realitate, *criterii* de aplicare a dispozițiilor dreptului UE. Astfel, în acest din urmă caz, în recenta hotărâre *SGS Belgium*⁴⁵, Curtea a calificat drept „principiu general” *principiul proporționalității* care în realitate este cuprins la art. 5 TUE, fără nicio calificare ca „general”. Cu toate acestea, în temeiul art. 5 alin. (4) TUE, principiul proporționalității este doar un *criteriu* care inspiră acțiunea Uniunii și forma acțiunii sale. Acesta nu conține un drept fundamental la respectarea proporționalității acțiunii UE.

În cauza *Comisia/Deutsche Post AG*⁴⁶, Curtea de Justiție a făcut aluzie, fără să fie mai precisă, la *principiile generale ale dreptului* (ale dreptului în general și nu al dreptului UE în mod explicit) în materia sarcinii probei. Principiul sarcinii probei nu pare să fie atât de general. Dacă acesta este valabil în expresia din dreptul roman conform căreia *onus probandi incumbit ei qui dicit*, nici statutul Curții de Justiție a UE, nici dispozițiile izvoarelor de drepturi fundamentale citate la art. 6 TUE nu au recunoscut o aplicare *generală* a acestui principiu. O probă în acest sens este faptul că anchetele pe care le desfășoară Comisia Europeană în materie de *dumping* și de concurență se bazează pe un principiu inchizitorial, la fel cum principiul inchizitorial dirijează procedura penală, unde magistratul cercetează mijloacele de probă în cursul unei anchete. Principiul sarcinii probei are o importanță relativă, mai degrabă decât o sferă generală: într-un proces, pentru apărare ar fi prea ușor să prezinte judecătorului un memoriu laconic în care să se limiteze să răspundă că „nu este adevărat” ceea ce afirmă acuzarea⁴⁷.

d) În alte cazuri, Curtea elaborează ea însăși „principii generale” care, de fapt, nu intră în categoria „drepturilor fundamentale” din art. 6 TUE. Astfel, acesta este cazul pentru principiul securității juridice și principiul încrederii legitime, în măsura în care nu ajungem să găsim sursa acestor principii în tradițiile constituționale comune, conform art. 6 TUE, la care totuși Curtea nu face nicio aluzie în cauzele *Molenheide*⁴⁸, *Federation of Technological Industries*⁴⁹ și *Netto Supermarkt*⁵⁰, unde un principiu al securității juridice și un principiu al încrederii legitime sunt recunoscute ca principii generale ale ordinii juridice ale Uniunii.

e) Astfel, în privința răspunderii extracontractuale⁵¹, în materie de reparare a prejudiciilor suferite de un particular din cauza acțiunii sau inerției unui stat membru care nu a respectat dispozițiile dreptului UE, Curtea distinge o întregă panoplie de argumente fondate pe principii generale, precum:

⁴⁵ CJUE, hotărârea din 28 octombrie 2010, C-367/09, *SGS Belgium*, nepublicată încă în Rep..

⁴⁶ CJUE, hotărârea din 2 septembrie 2010, C-399/08 P, *Comisia/Deutsche Post*, nepublicată încă în Rep..

⁴⁷ Pentru un caz de sarcină „încrucișată” a probei, a se vedea CJUE, hotărârea din 1 iulie 2010, C-407/08 P, *Knauf*, pct. 80, nepublicată încă în Rep..

⁴⁸ CJUE, hotărârile din 18 decembrie 1997, *Molenheide și alții*, C-286/94, C-340/95, C-401/95 și C-47/96, Rep., p. I-7281, pct. 48.

⁴⁹ CJUE, hotărârea din 11 mai 2006, *Federation of Technological Industries*, C-384/04, Rep., p. I-4191, pct. 29 și 30.

⁵⁰ CJUE, hotărârea din 21 februarie 2008, *Netto Supermarkt*, C-271/06, Rep., p. I-771, pct. 18.

⁵¹ J.M. Binon, *La responsabilité extracontractuelle de la Communauté européenne: régime propre ou reflet d'un ius commune?*, Mélanges Fontaine, 2003, p. 339 și urm..

- *principiul diligenței rezonabile a persoanei vătămate* care a făcut ce este necesar pentru a evita prejudiciul sau pentru a-i limita întinderea acestuia și în special a folosit în timp util toate căile legale pe care le avea la dispoziție⁵²;
- *principiul adiționalității* răspunderii statului, care se adaugă la cea a unui organism public al aceluiași stat (cu două despăgubiri ale aceluiași prejudiciu)⁵³;
- *principiul echivalenței*, în sensul că revine statului să repare consecințele prejudiciului produs, înțelegându-se faptul că condițiile stabilite de legislațiile naționale în materie de reparare a prejudiciilor nu pot fi mai puțin favorabile decât cele referitoare la reclamații similare de natură internă⁵⁴;
- *principiul efectivității*, în sensul că procedurile judiciare, condițiile de admisibilitate ale unei acțiuni în justiție sau formularea unui apel nu trebuie să fie supuse unor „filtre” sau condiții (precum depunerea unei sume exorbitante de bani în momentul introducerii acțiunii) fixate astfel încât să facă, în practică, imposibilă⁵⁵ sau excesiv de dificilă⁵⁶ obținerea despăgubirii⁵⁷;
- în legătură cu principiul efectivității, Curtea a recunoscut, de asemenea, *principiul căilor de atac „adecvate”*, întrucât statele membre trebuie să pună la dispoziția particularilor căi de atac în justiție care să fie „adecvate”⁵⁸.

Principiul efectivității (existența căilor de atac efective, și nu virtuale sau iluzorii) este, de fapt, deja recunoscut la art. 13 din Convenția europeană pentru apărarea drepturilor omului, dar este aplicabil numai drepturilor cuprinse în Convenția pentru apărarea drepturilor omului și în protocoalele adiționale ale acesteia. Însă trebuie constatat că art. 13 din Convenție nu are o aplicare generală pentru orice încălcare a dreptului UE în materie de agricultură, concurență, turism, mediu etc., ci reglementează exclusiv încălcările identificate în domeniul de aplicare a

⁵² Curtea de Justiție face adesea referire la existența unui „principiu general comun sistemelor juridice ale statelor membre”: hotărârile din 5 martie 1996, *Brasserie du pêcheur și Factortame*, cauzele conexate C-46/93 și C-48/93, Rep. 1996, p. I-1029, pct. 84; *Test Claimants in the Thin Cap Group Litigation*, C-524/04, Rep., p. I-2107, pct. 124, precum și din 24 martie 2009, *Danske Slagterier*, C-445/06, Rep., p. I-2119, pct. 60 și 61. Hotărârile din 19 mai 1992, *Mulder și alții/Consiliul și Comisia*, C-104/89 și C-37/90, Rep., p. I-3061, pct. 33; *Brasserie du pêcheur și Factortame*, citată anterior, pct. 85.

⁵³ Dreptul Uniunii nu se mai opune angajării răspunderii unui organism de drept public privind repararea unui prejudiciu produs unui particular prin asemenea măsuri, pe lângă cea a statului membru însuși (a se vedea, în acest sens, hotărârea din 4 iulie 2000, C-424/97, *Haim*, Rep. 2000, p. I-5123, pct. 31 și 32).

⁵⁴ CJUE, hotărârea din 25 noiembrie 2010, *Günter Fuß*, C-409/09, nepublicată încă în Rep..

⁵⁵ Astfel, Curtea a stabilit deja că exercitarea drepturilor pe care dispozițiile direct aplicabile ale dreptului Uniunii le conferă particularilor ar deveni imposibilă sau excesiv de dificilă dacă cererile lor de despăgubire întemeiate pe încălcarea acestui drept ar fi respinse sau reduse numai pentru motivul că particularii nu au cerut să beneficieze de dreptul conferit prin dispozițiile dreptului Uniunii, și pe care legea națională îl refuza, pentru a contesta refuzul statului membru prin căile legale prevăzute în acest scop, invocând supremația și efectul direct al dreptului Uniunii (a se vedea hotărârile din 8 martie 2001, *Metallgesellschaft și alții*, C-397/98 și C-410/98, Rep., p. I-1727, pct. 106, precum și *Danske Slagterier*, cit. supra, pct. 63).

⁵⁶ Din jurisprudența Curții rezultă că ar fi contrar principiului efectivității să se impună persoanelor vătămate să recurgă în mod sistematic la toate căile legale aflate la dispoziția acestora, în condițiile în care aceasta ar provoca dificultăți excesive sau nu li s-ar putea impune în mod rezonabil (hotărârea *Danske Slagterier*, cit. supra, pct. 62).

⁵⁷ CJUE, hotărârile din 30 septembrie 2003, C-224/01, *Köbler*, pct. 58, Rec. 2003, p. I-10239; din 13 martie 2007, *Test Claimants in the Thin Cap Group Litigation*, C-524/04, Rep., p. I-2107, pct. 123, precum și 26 ianuarie 2010, *Transportes Urbanos y Servicios Generales*, C-118/08, nepublicată încă în Rep., pct. 31.

⁵⁸ CJUE, hotărârea din 16 decembrie 1976, *COMET*, 45/76, Rec. 1976, p. 2043, pct. 13. Hotărârea din 27 februarie 1980, cauza 68/79, *Just*, Rec. 1980, p. 501. Hotărârea din 14 decembrie 1995, C-312/93, *Peterbroeck*, Rec. 1995, p. I-4599, pct. 12.

convenției (încălcarea vieții private, discriminare, tratament inuman sau degradant, încălcarea vieții sau libertății personale, drepturile la apărare și la un proces echitabil etc.).

Cu excepția drepturilor fundamentale recunoscute la art. 6 TUE ca „principii generale ale dreptului Uniunii” și deci ca „norme de bază” ale dreptului UE și a principiilor generale ale dreptului statelor membre în materie de răspundere extracontractuală conform art. 340 TFUE, este dificil să se reducă la o singură categorie celelalte „principii generale” la care Curtea de Justiție face des referire pentru a căuta criteriile de interpretare în cazul absenței unei dispoziții a dreptului UE care să reglemente o anumită materie. La baza analizei este vizibil disconfortul Curții în crearea unei teorii sistematice a principiilor generale ale dreptului. Aceasta trece de la principiile generale (ca norme de bază, de exemplu, pentru directive-cadru) la principii comune sistemelor juridice ale statelor membre (precum principiul diligenței) și, variind în funcție de context, la principiile generale ale dreptului UE.

Riscul unei asemenea abordări este ca formula „principii generale” să fie redusă:

- la o simplă clauză de stil, oferind o aparență de autoritate și prestigiu deciziei Curții de Justiție⁵⁹,
- sau la o pură creație pretoriană în unicul scop de a acoperi lacunele dreptului UE, bazându-se pe puterea de interpretare pe care Curtea o exercită în baza art. 267 TFUE.

În acest din urmă sens, de fiecare dată când Curtea folosește art. 267 TFUE pentru a crea noi tipuri de *principii generale ale dreptului*, ea se apropie astfel de rolul judecătorului național care, în dreptul civil, trebuie să caute o soluție pe cale reziduală pentru a decide o cauză pentru care nu găsește o dispoziție explicită a legii scrise. Această necesitate de a crea noi categorii de principii generale de drept indică prezența unei dificultăți în acoperirea unui vid juridic.

Această dificultate pare a fi aceeași, atât în istoria actuală a UE, cât și în anul 1837.

*Iuris praecepta sunt haec:
honeste vivere,
neminem laedere,
suum cuique tribuere
(Ulpianus, Regulae, Lib. Pr. în Dig. 1.1.10.2)*

⁵⁹ A se vedea, de exemplu, CJUE, hotărârea din 29 iunie 2010, C-550/09, *E. și F.*, nepublicată încă în Rep. La pct. 44, Curtea nu se mulțumește să facă trimitere la principiul legalității (conformitatea cu tratatul TFUE) pe care trebuie să-l respecte instituțiile UE, ci adaugă o referință nedeterminată la principiile generale ale dreptului (al UE? al statelor membre?) care pare mai degrabă un pleonasm: „[...] este necesar să se sublinieze că Uniunea este o uniune de drept în care actele instituțiilor sale sunt supuse controlului conformității în special cu Tratatul FUE și cu principiile generale de drept. Tratatul respectiv a stabilit un sistem complet de căi de atac și de proceduri, menit să încredințeze Curții controlul legalității actelor adoptate de instituțiile Uniunii (a se vedea în acest sens Hotărârea din 25 iulie 2002, Unión de Pequeños Agricultores/Consiliul, C-50/00 P, Rep., p. I-6677, pct. 38 și 40 etc.)”.